

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

नेपाली भाषा शिक्षणमा कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलाप**कृष्णराज ढकाल**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Krishna Raj Dhakal Email: krishnar.dhakal@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74535>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख माध्यमिक तहअन्तर्गत कक्षा ९ र १० मा नेपाली भाषा विषय शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शिक्षण विधि र क्रियाकलापमा केन्द्रित छ। नेपाली भाषा शिक्षणमा कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलाप शीर्षकको यो लेख विधा शिक्षणका क्रममा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शिक्षण विधि तथा क्रियाकलापको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो। यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्य, निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनमार्फत सूचना सङ्कलन गरी गुणात्मक ढाँचामा रहेर विश्लेषण गरिएको छ। यसमा काठमाडौं जिल्लाअन्तर्गत माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने ४ जना शिक्षकहरूलाई निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत लिइएको शाब्दिक सूचना विश्लेषणबाट प्राप्त सूचनालाई भाषा पाठ्यक्रम सिद्धान्तका आधारमा अनुसन्धान उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेर व्याख्याविश्लेषण गरी निचोडमा पुगिएको छ। यस अध्ययनमा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले भाषा शिक्षणका क्रममा शिक्षककेन्द्रित विधिलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ। जुन विधिहरू प्रविधिमैत्री नहुनुका साथै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा शैक्षिक सामग्रीको उपयोग सीमित देखिन्छ। पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको सहजीकरण प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छैन। कथा शिक्षणमा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रस्तुतीकरण, पठनबोध र अभिनय विधिको प्रयोग गरिएको छ। पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक सिकाइ जस्ता प्रक्रियाहरू कक्षामा प्रभावकारी रूपमा लागू गरिएको छैन। भाषा शिक्षणमा रहेका विद्यमान कमी कमजोरीहरू सुधारका लागि शिक्षक तालिम, पाठ्यक्रम प्रबोधीकरण, अनुगमन र सम्बन्धित निकायको शिक्षामा लगानी र सक्रियता आवश्यक छ।

मुख्यशब्द : भाषा शिक्षण, शिक्षण विधि, क्रियाकलाप, बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच

विषयपरिचय

नेपाली भाषा शिक्षणभित्र भाषा पाठ्यक्रम, भाषा पाठ्यपुस्तक, शिक्षण विधि, भाषिक क्षमता, भाषिक मूल्याङ्कन, विमातृभाषी विद्यार्थीले गर्ने त्रुटि, भाषिका, बालभाषा आदि विविध क्षेत्रहरूको शिक्षण पर्दछन्। भाषा पाठ्यक्रमले सिकाइ उपलब्धिका रूपमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ, उच्चारण, स्मरणजस्ता विविध सिपमा सक्षमता हासिल गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ। मानवीय जीवनमा आवश्यक पर्ने समग्र कामकुरा सम्बन्धी ज्ञानमूलक धारणा तथा अभिव्यक्तिसमूलक सिप सम्पादन भाषाबाटै सम्पन्न हुन्छन् (पौडेल (२०६८)। नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणका क्रममा शिक्षकहरूले विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गर्ने गरेका भेटिन्छन्। नेपाली इतर विषयका कक्षामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधि जस्तै नेपाली भाषा शिक्षणको कक्षामा विषयवस्तुको प्रकृति, विद्यार्थीको रुचि र मनोविज्ञान, क्षमता, स्तर, पाठ्यक्रमको अपेक्षा, सिकाइका सिद्धान्तहरू आदि कुरामा ध्यान दिएर शिक्षण विधि छनोट गरिनु राम्रो मानिन्छ। भाषा शिक्षण भनेको भाषिक सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपहरूको शिक्षण भएकाले अरू विषयको शिक्षण र भाषा शिक्षणमा केही फरक हुन्छ। शर्मा र पौडेल (२०६८) का अनुसार भाषा शिक्षणअन्तर्गत कथा शिक्षण गर्दा सुरुमा कथा लेखक र कथाको परिचय दिने, शिक्षकले मौखिक रूपमा संक्षेपमा कथा सुनाउने, श्रुतिबोधोदात्मक अभ्यास गराउने, सस्वर वाचन गराउने साथै अरू अभ्यास गराउने गर्न सकिन्छ। अरू विषय शिक्षण र भाषा शिक्षण विधिमा केही समानता र केही भिन्नता हुन्छन्। अभ्यासले अभ्यस्त बनाउँछ भने जस्तै भाषा शिक्षणमा अभ्यासको भूमिका ठूलो हुन्छ। भाषा शिक्षकले कुन सिप शिक्षण गर्ने हो सोही सिपअनुसार शिक्षण विधिहरूको उपयोग गर्नुपर्दछ। यदि एकै प्रकारको विधिमाफत शिक्षण गर्न खोजेको खण्डमा भाषा शिक्षणको उद्देश्य पुरा हुन सक्दैन। नेपाली भाषा शिक्षण गर्नका लागि साहित्यका विभिन्न विधाहरू जस्तै कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, जीवनी, मनोवाद, संवाद आदिको उपयोग गरी सुबोपले जस्ता भाषिक सिपहरूको शिक्षण गर्ने गरिन्छ। भाषा शिक्षणका विधिहरू यति नै छन् भनेर एकिन गर्न नसकिए पनि दिनप्रतिदिन नयाँनयाँ विधिहरूको विकास भइरहेको हामी पाउँछौं। अधिकारी (२०६७) ले कुन स्थितिमा के कस्ता पद्धति वा विधिको उपयोग गरी भाषा सिकाएमा अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न बढी मदत मिल्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी शिक्षकलाई भएमा मात्र उसले परिस्थितिअनुरूप अनुकूल हुने पद्धति वा विधिको छनोट गर्न सक्ने हुन्छ भन्ने कुरा बताएका छन्। त्यसैले भाषा सिकाइ सिद्धान्तको अनुसार भाषिक सिप विकास गराउनका लागि विद्यार्थीको तह, पृष्ठभूमि र पाठ्यवस्तु अनुसार फरकफरक विधिहरूको उपयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ।

समस्याकथन

माध्यमिक तहको नेपाली भाषा शिक्षामा कमीकमजोरी भएको देखिन्छ। प्रत्येक वर्ष लिइने एस ई ई परीक्षामा समेत नेपाली विषयमा अनुत्तीर्ण हुनेहरूको सङ्ख्या धेरै हुनुका साथै कथा शिक्षणका क्रममा विभिन्न शैक्षणिक विधि र क्रियाकलापको प्रयोगमा समेत कमजोरी देखिन्छ। कथा शिक्षणमा शिक्षकले प्रयोग गर्ने विधिहरू र क्रियाकलापका बारेमा स्पष्टता र सुधारको आवश्यकता छ। कथा शिक्षणका क्रममा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका विधि र क्रियाकलापहरूको प्रयोग कम भई शिक्षक केन्द्रित विधिहरूको प्रभाव बढी देखिन्छ। जसले गर्दा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा विद्यार्थीको सहभागिता कम छ। यसले नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावकारी बन्न नसकी फिलतो हुन पुग्दछ। त्यसैले नेपाली भाषाको कथा शिक्षणका विधि तथा

क्रियाकालापमा केकस्ता समस्याहरू छन् र शिक्षकहरूले शिक्षण गर्दा के कस्ता विधि र क्रियाकलाप प्रयोग गर्ने गरेका छन् ? तिनको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? पहिल्याउनु नै यस लेखको मुख्य समस्या हो ।

अध्ययनका उद्देश्य

माध्यमिक तहमा (कक्षा ९ र १०) नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधि कस्ता छन् ? कथा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका प्रक्रियाहरू कस्ता छन् ? शिक्षण विधि र प्रक्रियाहरूको प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

प्रस्तुत अध्ययनले सम्बन्धित क्षेत्रमा खास समस्याको समाधानको उपाय पत्ता लगाउने, भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा नयाँ ज्ञान प्रतिपादन गर्ने र ज्ञानको अवस्थालाई अद्यावधिक गर्ने, पहिल्यैदेखि प्रयोग गर्दै आइएका विधिहरू वर्तमान सन्दर्भमा भाषिक सिप विकासमा कति उपयुक्त र प्रभावकारी छन्, भाषा शिक्षणका लागि सबैभन्दा उपयुक्त विधिहरू कुनकुन हुन् ? जस्ता समस्याहरूको समाधान हुने भएकाले नेपाली भाषा शिक्षणलाई सान्दर्भिक, विद्यार्थीमैत्री, रुचिपूर्ण, वैज्ञानिक बनाउनका लागि कस्ता कस्ता विधिहरूको कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने समाधानका उपाय खोज्ने भएकाले प्रस्तुत अनुसन्धान औचित्यपूर्ण हुन जान्छ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा निर्मित माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० को अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रमको कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलापमा सीमित गरिएको छ । यो अध्ययन काठमाडौँ जिल्लाको दुईओटा सामुदायिक र दुईओटा संस्थागत विद्यालयमा सीमित रहेको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

भाषा शिक्षण सिपको शिक्षण हो । सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ, उच्चारण, स्मरणजस्ता भाषिक सिपमा खास खास सक्षमता हासिल होस् भन्ने उद्देश्यले भाषा शिक्षण गरिन्छ । भाषा शिक्षणमा विषयवस्तु गौण र सिप प्रमुख हुन्छ । भाषा शिक्षणमा अभ्यासको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । भाषा शिक्षण र अभ्यासलाई एक अर्काका पूरक भने पनि हुन्छ । भाषा ज्ञान कम अनि कला र सिप बढी भएकाले तिनलाई प्राप्त गर्न अभ्यासको निकै ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७) । भाषा शिक्षण क्रियाकलाप र अभ्यासमा केन्द्रित हुने गर्दछ । शिक्षक कक्षामा निर्देशन दिन्छन्, प्रश्नोत्तर वा छलफल गराउँछन् वा विविध किसिमका अभ्यास गराउँछन् आदि सबै शैक्षणिक गतिविधि एक दृष्टिले भाषिक गतिविधि ठहरिन्छन् (अधिकारी, २०६७) । यसरी भाषिक सिप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको अभ्यास नै भाषा शिक्षण हो । विभिन्न साहित्यिक तथा अन्य विधालाई उपयोग गरी भाषिक सिप सिकाइन्छ । साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, रूपक आदिमा भाषाको विविधता हुन्छ र यिनै विविधताले गर्दा भाषा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । वि.स. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले ल्याएको ऐतिहासिक परिवर्तनमा नेपाली भाषाको पाठ्यक्रमले पनि पाठ्यवली वा पाठ्यांशबाट माथि उठेर वैज्ञानिक तथा आधुनिक पाठ्यक्रमको स्वरूप ग्रहण गर्ने गर्यो । त्यसपछि समय

समयमा पाठ्यक्रम संशोधन, परिमार्जन तथा निर्माण भएको देखिन्छ। वि.सं. २०७१ को पाठ्यक्रममा शिक्षण सिकाइका नवीन सोच, प्रक्रिया तथा पद्धतिहरूको व्यवस्थित, व्यावहारिक तथा वैज्ञानिक प्रस्तुति समावेश गरी समय सान्दर्भिक बनाउने प्रयास गरिएको छ। पाठ्यक्रमको स्तम्भ 'ड' मा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया प्रस्तुत गरिएको छ। भाषा शिक्षणका विधा सिद्धान्त तथा विधि तथा प्रक्रियाका आधारमा कथा शिक्षणका लागि व्याख्यान, छलफल तथा प्रश्नोत्तर, तुलना, परियोजना, पठनबोध तथा कक्षा प्रस्तुतीकरण जस्ता विधि तथा प्रक्रिया उल्लेख गरिएको छ (माशिपा, २०७१)। त्यसैगरी पाठ्यक्रमले निम्नानुसारका क्रियाकलापहरू निर्देश गरेको छ : क्रियाकलाप (प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध, प्रयोगात्मक कार्य, पृष्ठपोषण), बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक कार्य, विधाका माध्यमबाट सिपहरूको शिक्षण, सिपहरूमा आधारित क्रियाकलापहरू निर्देश गरेको छ। प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार भाषिक सिप र अभ्यासको महत्वमा आधारित छ। कथा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको क्षमतामा वृद्धि गरी भाषिक सिपमा दक्ष बनाउनु हो। जसले गर्दा विद्यार्थीहरू कथा शिक्षणका क्रममा सक्रिय रूपमा भाषिक क्रियाकलापमा सहभागी भई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी र व्यावहारिक बन्न पुग्छ। वर्तमान पाठ्यक्रमले सुभाएका शिक्षण विधि र सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको प्रयोगले विद्यार्थीमा नयाँ सोच, समझ र सृजनात्मकताको विकास भई उनीहरूमा भाषिक सिप विकासमा परिपक्वता आउँछ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

भाषा शिक्षणका विधिहरूबारे अध्ययन भएका पुस्तकहरू, अनुसन्धानमूलक लेखहरू तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरिएको छ। पूर्वअध्ययनहरूबाट नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रयोग भएका विधिहरू, शिक्षणका विभिन्न क्रियाकलापहरू, पाठ्यक्रम प्रयोगको अवस्था आदिबारे ज्ञान प्राप्त भएको छ। अध्ययन मनन गरिएका केही पूर्व अध्ययनको समीक्षा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

धिमिरे (२०६९) ले नेपाली भाषा शिक्षणप्रति शिक्षकहरूको दृष्टिकोण शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधपत्र तयार पारेका छन्। उक्त अध्ययनमा भाषा शिक्षण, विधा शिक्षण र अध्यापन योजना सम्बन्धी दृष्टिकोण राम्रो रहेको, सरकारी विद्यालयका तुलनामा निजी विद्यालयका शिक्षकको दृष्टिकोण राम्रो रहेको र शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमको अध्ययन नगरेको निष्कर्ष निकालेका छन्। शर्मा (२०६८) ले साहित्य शिक्षणका गर्दा दुई प्रकारका विधिमा फर्त गर्न सकिने चर्चा गरेका छन्। ती विधिहरू हुन्- सामान्य विधि तथा कार्यकलापअन्तर्गत व्याख्यान तथा प्रवचन, छलफल/प्रश्नोत्तर, तुलना, समीक्षा, सूत्र, पठन बोध, प्रस्तुतीकरण, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, विधागत ढाँचामा लेखन, आदर्श नाट्य, रङ्गमञ्च अभिनय, कक्षा अभिनय, स्वाध्ययन आदि। साहित्यभित्र रहेका विभिन्न विधा शिक्षणका क्रममा उपयोग गरिने तथा गर्न सकिने विधिहरूको रूपमा उल्लेख गरिएकाले यसलाई यस अनुसन्धानमा उपयोगी, सान्दर्भिक एवम् विश्लेषणीय ठानिएको हो। अधिकारी (२०६७) ले भाषा शिक्षणका क्रममा अभ्यास तथा पुनरावृत्ति, वैयक्तिक भिन्नता, स्तरीयता, क्रमबद्धता, रुचिपूर्णता, कक्षा सहभागिता, शिक्षण प्रक्रियामा विविधताजस्ता सिद्धान्तको ख्याल गर्नु उल्लेख गरेका छन्। शर्मा र पौडेल (२०६७) ले भाषा शिक्षणलाई विभिन्न सहक्रियाकलापसँग आबद्ध गर्दै एकीकृत गरेर लैजानु पर्ने, माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले नेपाली भाषा शिक्षणलाई आधुनिक, व्यावहारिक एवम् विद्यार्थीकेन्द्रित बनाउनका लागि भाषिक सिपमा आधारित अभ्यास, प्रशस्त क्रियाकलाप, समालोचनात्मक

चिन्तन, सहकार्यकलाप, बहुबौद्धिकता, प्रयोगात्मक कार्य, स्वाध्ययन तथा छलफललाई भाषा शिक्षणमा ख्याल गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

पूर्व अध्ययनहरूको पुनरावलोकनबाट भाषा फरक हुँदा भाषा शिक्षण प्रक्रिया फरक नहुने, भाषा शिक्षणमा भाषिक सिपमा आधारित क्रियाकलाप अपनाउनुपर्ने जस्ता धारणा निर्माण भएको छ। कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले सस्वर पठन, प्रश्नोत्तर, घटनाक्रम मिलान, विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्या, गृहकार्यजस्ता क्रियाकलापहरू गराउनुका साथै शिक्षकहरूले पाठ्यक्रममा लेखेका कुरा व्यवहारमा नउतारेको देखिन्छ।

अनुसन्धान अन्तराल

यस अध्ययनका सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा हालसम्म यस अनुसन्धान विषयसम्बन्धी पूर्वकार्यहरू पर्याप्त नभएका र नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधि र शिक्षण प्रक्रियासम्बन्धी अध्ययन नगन्य रूपमा मात्र गरिएकाले यस अध्ययनले यी अन्तरालको सम्बोधन गर्न सक्नेछ। यस अधिका अध्ययनहरूले भाषा शिक्षणका विधि तथा क्रियाकलापहरूको प्रयोगात्मक पक्षहरूको विश्लेषण नपाइनु यस अध्ययन र पूर्व अध्ययनका बिचको अन्तराल मानिएको छ। पूर्व अध्ययनहरूमा शैक्षणिक विधि र क्रियाकलापहरूको सतही विश्लेषण मात्र भएको, गहन तथा सम्पूर्ण पक्षको विश्लेषण भएको नपाइनुले यस अध्ययन र पूर्व अध्ययनहरूबीच अनुसन्धान अन्तराल कम हुने महसुस गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ। यो लेख तयार पार्नका लागि आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत क्षेत्रीय अनुसन्धान विधिको माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसका लागि काठमाडौँ जिल्लामा रहेका एउटा सामुदायिक र एउटा संस्थागत विद्यालय छनोट गरिएको छ। ती विद्यालयका कक्षा नौ र दसमा नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई उद्देश्यमूलक विधिबाट छनोट गरी अन्तर्वार्ता-प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कलाई उपयुक्त शीर्षकमा वर्गीकरण गरी थिमेटिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा नेपाली भाषा शिक्षणको क्रममा उपयोग गरिएका विधिहरू, कक्षाकोठामा हुने गरेका विविध क्रियाकलापहरूको प्रायोगिक पक्ष र नेपाली भाषा शिक्षणमा पाठ्यक्रम प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामलाई तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि साधनका रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

जनसङ्ख्या र नमुना छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा काठमाडौँ जिल्लाका माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण नेपाली भाषा शिक्षकहरूलाई जनसङ्ख्याका रूपमा लिइएको छ। उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको र क्रेसवेल (सन् २००९) ले अनुसन्धान कर्ताले आफ्नो अनुसन्धान पूरा गर्नका लागि आवश्यक र महत्वपूर्ण हुने उत्तर दाताहरू छनोट गर्न सकिने बताए अनुसार काठमाडौँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा कक्षा ९ र १० मा अनिवार्य नेपाली विषय अध्यापन गर्ने चार जना शिक्षकहरूलाई निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि नमुनाका रूपमा चयन गरिएको हो।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन व्याख्यात्मक आयाममा विश्लेषण गरिएको छ। डेन्जिन एण्ड लिङ्कन (सन् २०११) लाई आधार मानी शिक्षकहरूबाट अलग अलग प्रतिक्रियाहरू सङ्कलन गरी विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययन क्षेत्रमा परेका सहभागीहरूको धारणालाई एकै ठाउँमा एकीकृत गरी विश्लेषण गरिएको छ। शिक्षकहरूबाट फरक फरक विचार एवम् अनुभव सङ्कलन तथा कक्षा अवलोकनमार्फत तथ्य सङ्कलन गरी बहुतथ्य र बहुअर्थहरू पहिल्याउन खोज्नका लागि प्राप्त धारणा तथा तथ्यलाई अनुसन्धानको उद्देश्यसँग संयोजन गर्दै तथ्यको बहुआयामिक ढङ्गबाट अध्ययन गरिने व्याख्यात्मक आयामसँग सम्बन्धित भएर विश्लेषण गरिएको छ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

यसमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्कसङ्कलन गरिएको छ। यसमा तथ्य सङ्कलनका लागि प्राथमिक स्रोतका साधनहरू निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामको प्रयोग गरिएको छ। तथ्य सङ्कलन प्राथमिक स्रोतबाट भए पनि द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू विभिन्न विद्वानका अनुसन्धान प्रतिवेदन, प्रकाशित पुस्तक, लेखहरू आदिको पनि प्रशस्त उपयोग भएको छ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिकाहरू

निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामलाई साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत अन्तर्वार्ता लिएर तथा तिनै शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गरेर गरिएको छ।

तथ्याङ्क विश्लेषणका विधिहरू

प्रस्तुत अनुसन्धानमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत लिइएको अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनको प्रयोग गरी प्राप्त भएको तथ्याङ्कलाई कुनै साङ्ख्यिक मानमा रुपान्तरण नगरी शिक्षकहरूको कार्यकलापहरूलाई भाषा शिक्षणका सिद्धान्तको आँखाले हेरी शाब्दिक रूपमा व्यवस्थित गरी तार्किक विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ।

विश्वसनीयता र वैधता

प्रस्तुत अनुसन्धान प्राकृतिक अवस्थाबाट नै तथ्याङ्क सङ्कलन गरी गुणात्मक अनुसन्धानको तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र नतिजामा हुनुपर्ने गुणहरू निष्पक्षता, सत्यता, यथार्थता, प्राकृतिकपन आदिका आधारमा निष्कर्षमा पुगिएको छ (क्रैसबेल, सन् २००९)।

परिणाम र छलफल

कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले अपनाएका विधिहरूको प्रस्तुतीकरण

नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कथा शिक्षणका क्रममा अपनाउने गरेका प्रक्रियाहरूमा विविधता देखियो। प्राप्त तथ्याङ्क हेर्दा कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षक पुस्तक लिएर कक्षामा प्रवेश गर्ने, विद्यार्थीसँग आजको

पाठ एकीन गर्ने, विद्यार्थीलाई पाठको केही अनुच्छेद पढ्न लगाउने, आफूले पनि पढ्ने, व्याख्या गर्ने, छलफल गर्ने, अभ्यासका काम गर्ने, बुँदा टिपोट गर्न लगाउनेजस्ता प्रक्रियाहरू अबलम्बन गरेको पाइयो। भाषिक सिपको अभ्यासका लागि कथा निकै उपयुक्त विधा भएको र यसको शैक्षणिक प्रक्रियामा पनि भाषिक सिपलाई नै जोड दिनुपर्ने पक्षमा शिक्षकहरू स्पष्ट रहेको तर शैक्षणिक क्रियाकलापमा भने ख्याल नगरेको पाइयो। यस तहमा लोक, ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक, बाल मनोवैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक कथाहरू समावेश गरिएको छ। कक्षा ९ मा तीन वटा र १० मा पनि तीन वटा कथाहरू रहेका छन्। कथाको प्रकृतिअनुसार शिक्षणका विधिहरूमा पनि व्याख्यान, छलफल तथा प्रश्नोत्तर, तुलना, परियोजना, पठनबोध तथा कक्षा प्रस्तुतीकरण तथा क्रियाकलापमा पनि प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध, प्रयोगात्मक कार्य, पृष्ठपोषण जस्ता विविध विधि तथा क्रियाकलापहरू हुने गरेको पाइन्छ। साथै बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक कार्य, विधाका माध्यमबाट सिपहरूको शिक्षण जस्ता क्रियाकलापहरू पनि पाठ्यक्रमले प्रयोग गर्न सुझाएको पाइन्छ। कथा शिक्षणको मूलभूत उद्देश्य भाषिक सिपको शिक्षण भए पनि यसका अन्य प्रयोजनहरू पनि हुन्छन्। कथा विधाप्रति रूचि जगाउन, सिर्जनात्मक कार्यमा सक्रिय बनाउन तथा प्रतिभा प्रष्फुटन गर्न पनि कथा शिक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने देखिन्छ। निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, र कक्षा अवलोकनका आधारमा कथा शिक्षणका क्रममा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, परियोजना, तुलना, प्रस्तुतीकरण, सिपगत क्रियाकलापहरू, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध आदि विधिहरूको प्रयोग गर्नेगरेको पाइयो भने सहजीकरण गर्दा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, प्रस्तुतीकरण, पठन बोध, अभिनय आदि विधिको उपयोग गर्ने गरेको पाइयो। लेखक र शीर्षक परिचयबाट सुरु गरेर कथा कथन, सस्वर वाचन, घटना वर्णन, व्याख्या तथा विवेचना, सन्देश प्रस्तुति, निर्देशित कथा लेखन, लिखित कथाको प्रस्तुति, मौन पठन, सारांश, बोध प्रश्नोत्तर, उखान, टुक्का तथा नवीन शब्दको अर्थबोध र वाक्यमा प्रयोग, घटनाक्रम मिलाउन लगाउने, सामूहिक कार्यमा संलग्न गराउने र पृष्ठपोषण दिनेजस्ता क्रियाकलापहरू गरेको पाइयो। शिक्षण विधि तथा क्रियाकलापहरूमा शिक्षकले एकोहोरो पढेर व्याख्यान गर्ने परम्परागत विधिभन्दा केही परिवर्तन भई शिक्षक विद्यार्थी दुबै सक्रिय भएको पाइनु सकारात्मक पक्ष हो। विधा शिक्षण भाषिक सिप विकास गर्नका लागि हो भन्ने बुझाइ विकास भएको पाइयो। यति हुँदाहुँदै पनि स्तरीय सहजीकरणका अभ्यासहरू पर्याप्त भएको भने देखिएन। सहजीकरणलाई परिष्कृत, विस्तारित, प्रविधिमैत्री एवम् विद्यार्थीमैत्री बनाउँदै लानुपर्ने देखिन्छ। व्याख्यान विधिमा बढी समय खर्चेर विद्यार्थीको भावनालाई बेवास्ता गर्ने, परियोजना कार्यको कमी, प्रश्नोत्तर र छलफल नहुनुले उनीहरूको सक्रियता प्रायः शून्य हुने अवस्थामा हाल परियोजना कार्य छलफल तथा प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोगले केही सुधार भएको पाइयो। पाठ्यक्रममा कथा शिक्षणमा तुलना विधि, परियोजना कार्य तथा प्रस्तुतीकरण सम्बद्ध क्रियाकलापहरू उल्लेख भए पनि पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएको देखिएन। समग्रमा कथा शिक्षणमा विद्यार्थीहरूको सक्रियता केही मात्रामा भए पनि विद्यार्थीभन्दा शिक्षक नै बढी सक्रिय भएको देखियो। शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्दा निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमा उल्लेख भएकै क्रियाकलाप प्रयोगमा ल्याएको पाइयो। कथा विधा शिक्षण गर्दा उपयोग भएका आदर्श पठन, बुँदा टिपोट, छलफल, प्रश्नोत्तर, सस्वर पठन, प्रस्तुतीकरण, व्याख्यान आदिमा एकरूपता देखियो। यसरी निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कथा अवलोकनका आधारमा हेर्दा शिक्षकहरूले कथा शिक्षणका क्रममा परम्परागत व्याख्यान विधिलाई घटाउँदै विद्यार्थीहरूलाई पनि सक्रिय बनाउँदै कक्षाकोठामा सस्वर पठन, मौन पठन, छलफल,

प्रश्नोत्तर, बुँदा टिपोट, प्रस्तुतीकरण, निर्देशित लेखन, नवीन शब्दको अर्थ तथा वाक्यमा प्रयोगजस्ता क्रियाकलापहरू प्रयोग गर्दछन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भयो । यसबाट नेपालीमा कथा विधा शिक्षणप्रति केही परिवर्तन र प्रगति भएको देखियो । यसलाई सकारात्मक पक्ष नै मान्नु पर्दछ ।

कथा शिक्षण गर्दा कथाकारको फोटो र परिचय लेखिएको कार्ड, केही आदर्श वाचनका लागि श्रव्य सामग्रीहरू शैक्षणिक सामग्रीहरूको रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो भने प्रविधिमैत्री सामग्री, अनलाइन/अफलाइन सामग्रीका साथै शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोगजस्ता क्रियाकलापसँग सम्बन्धित सामग्रीको प्रयोग भएको पाइएन । दुईओटा विद्यालयमा डायरीमा पाठयोजनाको टिपोट गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने काम भएको देखियो भने दुईओटा विद्यालयमा पाठयोजनाविना नै कक्षामा शिक्षण गर्ने गरेको देखियो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पाठ्यक्रमले योजनाबद्ध शिक्षण गर्ने प्रयास गरे पनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको पाइयो । कथा शिक्षणका क्रममा सबैभन्दा बढी व्याख्यान विधि र क्रमशः प्रदर्शन, छलफल, प्रश्नोत्तर र पठनबोध विधिको प्रयोग भएको पाइयो । सिकाइ सहजीकरण आधुनिक, वैज्ञानिक, विद्यार्थी सक्रिय बनाउने खालको नहुनु, भाषा शिक्षणका सिद्धान्तहरूको पूर्णरूपमा अनुसरण नहुनु, भाषिक सिपसम्बद्ध क्रियाकलापहरू पर्याप्त नहुनु, शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग आंशिक रूपमा हुनु, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षककै सक्रियता बढी हुनु जसका कारण सम्प्रेषणात्मक पक्ष कमजोर हुनु जस्ता कमजोरीका कारण कथा शिक्षण गर्दा उपलब्धिका रूपमा प्राप्त हुने भाषिक सिपगत सक्षमताहरू आंशिक रूपमा मात्र प्राप्त हुन सकेको देखिन्छ ।

कथा शिक्षणमा शिक्षकहरूद्वारा अपनाइएका क्रियाकलापहरू

कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले सस्वर वाचनलाई प्राथमिकताका साथ उपयोग गरेको देखियो भने त्यसपछि कथा मौन पठन गराउने, जटिल तथा नवीन शब्दहरू टिपोट गर्न लगाउने, प्रश्नोत्तर गराउने, कथासार भन्न लगाउने, शिक्षकले कथासार बताइदिने, अनुच्छेद अनुच्छेदको भाव बताइदिने, टिपोट गरिएका शब्दहरू बोर्डमा लेख्दै अर्थ बताउने र वाक्यमा प्रयोग गराउने जस्ता क्रियाकलापहरू गरेको पाइयो । दुईओटा विद्यालयका शिक्षकहरूले कथाको प्रत्येक अनुच्छेद पढ्दै व्याख्या पनि गर्ने गरेका र दुईओटा विद्यालयका शिक्षकहरूले आफूले कथा नपढी सेतो पाटीमा पात्रहरूको नाम टिपोट गरेर पात्रहरूको भूमिकाको बारेमा स्पष्ट पारी कथाको सन्देश बताउँदै कथासार बताएको पाइयो । सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले उखान र टुक्काहरूको वाक्यमा प्रयोग गर्ने क्रियाकलाप गरेका पाइयो । यस्ता क्रियाकलापबाट विद्यार्थीलाई भाषाको ज्ञान, नयाँ शब्दावलीको प्रयोग र कथासँग सम्बन्धित समझ प्राप्त हुनेछ ।

पाठ्यक्रमको प्रयोग

पाठ्यक्रमको प्रयोगका सन्दर्भमा पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका सहजीकरण प्रक्रियालाई समुचित रूपमा उपयोग नगरेको देखियो । माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले विधा विशेषका लागि सिकाइ प्रक्रिया निर्देश नगरी समग्रमा सिकाइ प्रक्रिया निर्देश गरेको छ तर ती व्यावहारिक रूपमा उपयोगी देखिँदैन । पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका क्रियाकलापहरू प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, पठन बोध, पृष्ठपोषण, सहकार्यात्मक सिकाइ, सिपहरूमा आधारित क्रियाकलाप आदि कक्षाकोठामा प्रयोग भएको पाइयो तर प्रयोगात्मक कार्य, बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोचजस्ता प्रक्रियाहरू कक्षाकोठामा प्रयोग नभएको भेटियो । यसरी पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका क्रियाकलाप तथा प्रक्रियाहरू कथा शिक्षणका क्रममा आंशिक रूपमा मात्र उपयोग भएको देखियो ।

सम्प्रेषणीय पक्ष

नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कथा विधा सहजीकरण गर्दा प्रश्नोत्तर, छलफल, अन्तरक्रियाजस्ता क्रियाकलापहरू उपयोग गरेको पाइयो। यी क्रियाकलापहरूले विद्यार्थीमा सम्प्रेषणात्मक सक्षमता हासिल गर्न सहयोग गर्ने देखिन्छ। हिजोआज विकसित मुलुकहरूमा भाषा शिक्षणलाई सम्प्रेषणात्मक क्षमतासँग निकै महत्त्वका साथ जोड्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा यसको प्रयोग नगन्य मात्रामा भएको भेटियो। यसर्थ नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा सम्प्रेषणात्मक सक्षमता वृद्धि गर्ने खालका क्रियाकलापहरू बढाउनुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो। कथा विधा सम्प्रेषणात्मक क्रियाकलापका लागि भन्ने बढी उपयोगी हुने भएकाले शिक्षकहरूले सोही अनुरूपका क्रियाकलापहरू छनोटतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखियो। प्रासङ्गिक व्याख्या गर्न लगाउने, भूमिका निर्वाह गर्न लगाउने, छलफल तथा वहसमा सहभागी गराउने, तार्किक प्रश्नोत्तर गराउने, विचारको अभिव्यक्ति कौशल सिकाउन अभ्यास गराउने, अतिरिक्त क्रियाकलाप, घटना आदिमा भूमिका निर्वाह गराउनेजस्ता क्रियाकलापहरू पर्याप्त नभएको पाइयो। नेपाली भाषा शिक्षकले नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा कथा विधा सहजीकरणका क्रममा यस्ता विविध क्रियाकलापहरू गराउनु पर्ने आवश्यकता महसुस भयो।

सामग्री र प्रविधि प्रयोगको अवस्था

नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा दैनिक प्रयोगका शैक्षणिक सामग्रीबाहेक अन्य सामग्री र प्रविधिको प्रयोगको अवस्थामा सन्तोषजनक देखिएन। दुईजना शिक्षकहरूले मात्र कहिले काहीँ ल्यापटप तथा मोबाइलमा विभिन्न सन्दर्भपरक सामग्रीहरू राखेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने गरेको भेटियो। शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्छ, प्रविधिको प्रयोग गरी भाषाको कक्षालाई रोचक बनाउनुपर्छ भन्ने ज्ञान सबै शिक्षकहरूमा रहेको देखियो तर व्यवहारमा उक्त ज्ञानको प्रभावकारी उपयोग भएको पाइएन। वर्तमान समयमा प्रविधिलाई कक्षाकोठामा जोड्न अनिवार्य भइसकेको अवस्थालाई सबैले मनन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो। कथा विधासँग सम्बन्धित कथाकारको फोटो, शब्दार्थ पत्ती जस्ता सामग्रीहरूको न्यून प्रयोग भए पनि अन्य स्तरीय सामग्री निर्माण, प्रयोग तथा प्रविधिको ज्ञान र प्रयोगतर्फ शिक्षकहरूको ध्यान नपुगेको देखियो। नेपाली भाषा शिक्षकहरूले विविध सामग्रीहरूको प्रयोगमा दक्षता हासिल गर्नुपर्ने, सामग्री निर्माण गर्नेतर्फ चासो दिनुपर्ने र पेशागत उन्नयनका लागि उल्लेख्य भूमिका निभाउनुपर्ने साथै यसका लागि प्रशासनले पनि सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने देखियो।

निष्कर्ष

कथा विधा शिक्षणमा प्रयोग हुने गरेका विधि तथा क्रियाकलापहरूका केही सकारात्मक र केही नकारात्मक पक्ष रहेको पाइयो। शिक्षणका क्रममा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले परम्परागत विधि, शैली र प्रक्रियामा केही परिवर्तन गरेर विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाई विभिन्न क्रियाकलापमा जोड दिन थालेका तर सामग्री अभावका कारण भने जति प्रयोग गर्न नसकेको भेटियो। कथा शिक्षणमा केही परिवर्तन भएको तर अझै पनि विद्यार्थी केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरूभन्दा शिक्षक केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरू नै बढी मात्रामा प्रयोगमा आएको पाइयो। छलफल, अन्तरक्रिया, समूह कार्यजस्ता क्रियाकलापहरूमा केही मात्रामा जोड दिन थालिएको तर यसलाई अझ जोड दिनुपर्ने देखियो। नेपाली भाषा शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमका निर्देशनहरूलाई पूर्ण रूपमा पालना नगरेको पाइएकाले पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया

तथा क्रियाकलापहरूलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता देखियो । विद्यार्थीका सम्प्रेषणात्मक सक्षमता विकास गर्नका लागि पर्याप्त क्रियाकलापहरू भएका पाइएन । त्यसैले सम्प्रेषणात्मक क्रियाकलापहरूलाई भाषा शिक्षणमा उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । नेपाली भाषा शिक्षकहरूले सिकाइ सहजीकरणका क्रममा प्रशस्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी प्रविधिमैत्री बन्न सकेको देखिएन । कथा विधा सहजीकरणका क्रममा प्रशस्त शैक्षिक सामग्रीका साथै प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीलाई अभि बढी सक्रिय बनाउँदै लानु आवश्यक छ । यसका लागि माध्यमिक तहमा व्याख्यान विधिभन्दा विद्यार्थी केन्द्रित विधि बढी प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । कथा शिक्षणको अवस्थामा केही सुधार गरी परियोजना कार्य, परियोजना कार्य र व्यक्तिगत तथा सामूहिक कार्य दिएर प्रस्तुतीकरण गराई विद्यार्थी क्रियाकलापलाई जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी हेमाङ्गराज (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६७), *भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- घिमिरे, विष्णु (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षणप्रति शिक्षकहरूको दृष्टिकोण*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर ।
- क्रिसबेल जे.डब्लु. (सन् २००९), *रिसर्च डिजाइन : क्वालिटेटिभ, क्वान्टिटेटिभ र मिक्स मेथड्स एप्रोएच*, सेग पब्लिकेसन ।
- डेन्जिन, एन.के. एण्ड लिङ्कन वाइ.यस. (सन् २०११), *द सेग ह्याण्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च*, सेग पब्लिकेसन ।
- नुनान डि. (सन् १९९१), *सिलेवस डिजाइन, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस* ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७८), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, कक्षा ९ र १० (अनिवार्य विषयहरू)*, स्वयम् ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री तथा शिक्षण पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।